

М.В. Мороз¹, О.Г. Миколайчук², М.В. Прохоренко³, В.М. Мороз¹

Термодинамічні властивості проміжних фаз системи Ag-Bi-Se в інтервалі температур 535-578 К

¹Кафедра фізики Національного університету водного господарства та природокористування,
вул. Соборна, 11, Рівне, 33000, e-mail: riv018@i.ua

²Кафедра фізики металів Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Кирила і Мефодія, 8а, Львів, 79005

³Кафедра картографії та геопросторового моделювання Національного університету Львівська політехніка,
вул. Степана Бандери, 12, Львів, 79013

В гальванічних елементах C|Ag|Ag|скло Ag₂GeS₃|D|C (C – струмові електроди, D – гетерофазні сплави системи Ag–Bi–Se, Ag|Ag₂GeS₃ – двошарова мембрана з чисто іонною (Ag⁺) електропровідністю) здійснено синтез срібла з гетерофазними сплавами системи. Відомості про температурну залежність ерс гальванічних елементів в інтервалі 535-578 К використані для розрахунку значень термодинамічних функцій фаз β'-AgBiSe₂, Bi₂Se₃ та BiSe в стандартному стані.

Ключові слова: неорганічні системи, термодинаміка, термодинамічні функції.

Стаття постуила до редакції 21.04.2013; прийнята до друку 15.03.2014.

Вступ

Система Ag–Bi–Se (I) характеризується утворенням напівпровідникових сполук Ag₂Se, Bi₂Se₃, BiSe та AgBiSe₂ [1] сплавам селеніду срібла та потрійної фази властивий поліморфізм. Структурні зміни в кристалах відбуваються при 404 К та 578 К відповідно, мають зміст фазового переходу першого роду та супроводжуються, згідно наших досліджень, близькими значеннями теплових ефектів. Температури конгруентного плавлення β-Ag₂Se, Bi₂Se₃ та α-AgBiSe₂ становлять 1170 К [2], 979 К [3] та 1035 К [4] відповідно. Для BiSe встановлено інконгруентний спосіб плавлення, 880 К [3]. Кристалохімія формування ковалентних зв'язків в AgBiSe₂ передбачає варіант квазівільного стану Ag⁺ в межах кристалічної ґратки [5]. Сплави з ґратками такої структури мають характеризуватись великими абсолютними значеннями іонної (Ag⁺) електропровідності. В наших дослідженнях порошкоподібного AgBiSe₂ методом диференціально-термічного аналізу (ДТА), в інтервалі 300–570 К, встановлено зміни теплоємності сплаву при 450 К, 490 К та 535 К (±5 К). Структурні зміни характеризуються незначними тепловими ефектами, що проявляються у вигляді зломів на термограмах нагріву. Рентгенограми сплавів AgBiSe₂ загартованих від температур 470 К, 510 К та 560 К містять відмінності у наборі та інтенсивності інтерференційних максимумів. В даній роботі

структурні перебудови в кристалах низькотемпературної модифікації потрійної фази розглядаються як вияв політипізму: β''''-AgBiSe₂ → β'''-AgBiSe₂ → β''-AgBiSe₂ → β'-AgBiSe₂ → α-AgBiSe₂ при температурах 450 К, 490 К, 535 К та 578 К відповідно. Термодинамічні властивості напівпровідникових сполук системи (I) вивчені недостатньо. Для α-Ag₂Se, Bi₂Se₃ та BiSe встановлені значення ентальпії та ентропії утворення із елементів в стандартному стані ($p = 10^5$ Па, $T = 298$ К) [6]. Для AgBiSe₂ відомості про значення термодинамічних функцій відсутні.

Мета роботи: використовуючи метод ерс [7], розрахувати значення термодинамічних функцій фаз β'-AgBiSe₂, Bi₂Se₃ та BiSe в інтервалі температур 535–578 К.

I. Методика експерименту

Розрахункам значень термодинамічних функцій передували експериментальні роботи по вивченню методами фізико-хімічного аналізу способу триангуляції субсолідусної частини T-x-простору (I), встановленню рівнянь потенціалоутворюючих реакцій в гальванічних елементах (електрохімічних комірках – ЕХК), вивченню залежності ерс (ε) ЕХК від температури.

Синтез кристалічних та склоподібного сплавів здійснено сплавленням елементів напівпровідникової

чистоти у вакуумованих до тиску $p \sim 1$ Па кварцевих ампулах. Скло складу Ag_2GeS_3 отримано гартуванням розплаву у воду з льодом. Сплави подрібнювали до розміру частинок ≤ 5 мкм. Гомогенізуючий відпал кристалічних порошкоподібних сплавів здійснено при $T = 560$ К. В подальшому їх використовували для встановлення положення ліній двофазних рівноваг в триелементній частині T - x -простору (I), виготовлення ЕХК. Контроль фазового складу сплавів здійснено методами рентгенофазового (РФА), мікроструктурного та ДТА. РФА виконано на дифрактометрі STOE STADI P з використанням програм STOE WinX^{POW} (версія 2.21) [8] та PowderCell (версія 2.3) [9].

Реакції срібла та гетерофазних сплавів (I) здійснені в ЕХК структури C|Ag|AgI|скло Ag_2GeS_3 |D|C. Порошкоподібні складові комірок (C – графітові струмові електроди, срібло, D – гетерофазні сплави системи Ag–Bi–Se, AgI|скло Ag_2GeS_3 – двошарова мембрана з чисто іонною (Ag^+) електропровідністю) впресовували в наскрізні отвори діаметром 2 мм, виготовленні у фторопластовій основі, до густини $\rho = (0,93 \pm 0,02) \rho_0$, де ρ_0 – експериментально визначена густина литих сплавів. Дослідження величини ерс комірок виконано в інтервалі 520–578 К (± 5 К) в газовій суміші H_2 та Ag_2 , взятих у молярному співвідношенні 1:9, при $p \approx 10^5$ Па. Повнота зв'язування дифундуючих Ag^+ в рівноважну суміш фаз D підтверджена в окремих експериментах, шляхом РФА механічних сумішей порошкоподібних срібла та фаз D, витриманих у вказаному температурному інтервалі впродовж 7–10 хв. Значення ε отримані безпосередньо вольтметром з вхідним опором $> 10^{10}$ Ом.

II. Результати експерименту та їх обговорення

На рис. 1 зображено ізотермічний переріз (I) при $T = 298$ К. Поділ концентраційного простору здійснюють лінії двофазних рівноваг між точкою складу потрійної фази та точками подвійних фаз Bi_2Se_3 , BiSe , селену, вісмуту; між точками складу Ag_2Se та вісмуту. Встановлений поділ властивий всій субсолідусній частині T - x -простору (I). Згідно рис. 1 синтез β' - AgBiSe_2 , BiSe та β - Ag_2Se в ЕХК можливий за умови використання в якості структурного елемента D сплавів ділянок AgBiSe_2 – Se – Bi_2Se_3 , AgBiSe_2 – Bi_2Se_3 – BiSe , AgBiSe_2 – BiSe – Bi та Ag_2Se – AgBiSe_2 – Bi відповідно. Вибір кількісного співвідношення фаз для сплаву D в межах вказаних ділянок (I) є довільним. На рис. 2 зображено залежність ерс комірок від температури.

AgBiSe_2 належить до сімейства сполук складу $A^1B^VC^{VI}_2$ (A – Cu, Ag; B – As, Sb, Bi; C – S, Se, Te). Середня концентрація валентних електронів на один атом становить 4,5. Кристалохімія розглядає дві моделі утворення ковалентних зв'язків в $A^1B^VC^{VI}_2$ [5].

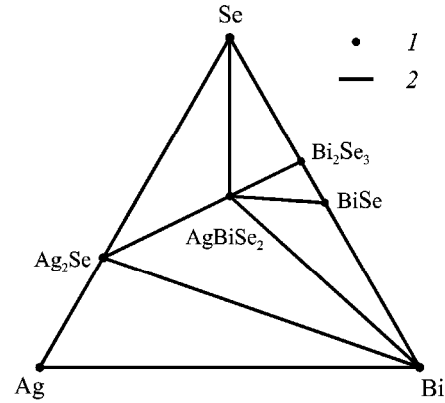

Рис. 1. Ізотермічний переріз T - x простору системи Ag–Bi–Se при $T=298$ К: 1, 2 – одно- та двофазні сплави відповідно.

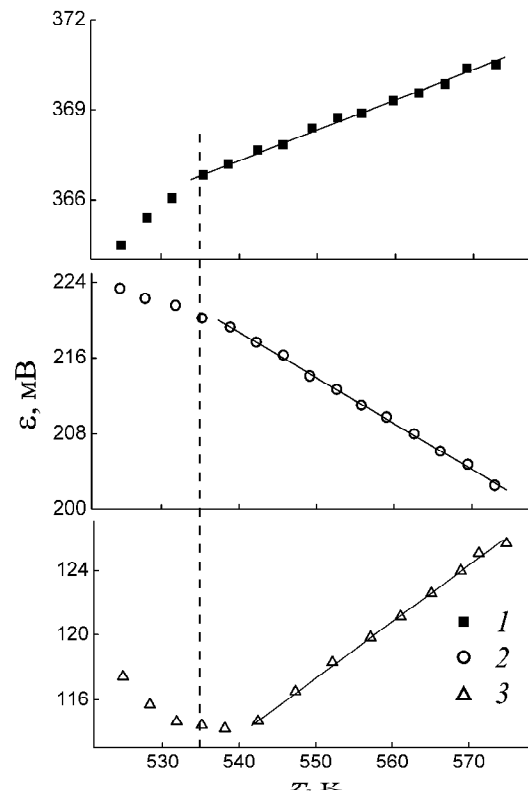

Рис. 2. Температурні залежності ерс комірок C|Ag|AgI|скло Ag_2GeS_3 |D|C синтезу в D: 1, 3 – AgBiSe_2 ; 2 – AgBiSe_2 , BiSe .

Одна з них передбачає здійснення зв'язків електронами, що описуються чистими атомними p -функціями. Для таких зв'язків характерна октаедрична координація атомів в ґратці. Експериментами встановлено, що більшість сполук $A^1B^VC^{VI}_2$ утворюють кубічну ґратку типу NaCl. Друга модель утворення хімічних зв'язків враховує іонні стани атомів. Згідно такої схеми A та B віддають по одному електрону двом атомам C. Ковалентні зв'язки виникають лише між атомами B та C, які і забезпечують “жорсткий каркас” ґратки. Іони A^+ є квазівільними, знаходяться в середині ґратки та забезпечують її електронейтральність. Сплави з ґратками такої структури мають характеризуватись

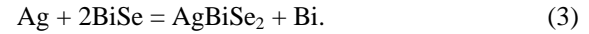
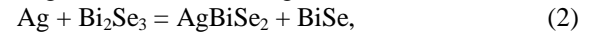
значними абсолютними значеннями іонної (Cu^+ , Ag^+) складової електропровідності. Для кристалічних різновидностей низькотемпературної модифікації потрійної фази (β - AgBiSe_2 , $T < 578$ К) прогнозується відмінність у періодичності пошарового включення структур α - AgBiSe_2 [10].

2.1. Термодинамічні властивості β - AgBiSe_2 , Bi_2Se_3 та BiSe в інтервалі температур 535–578 К.

Рівноважний сплав D ділянки AgBiSe_2 - Se - Bi_2Se_3 сформовано з Ag , Se , Bi_2Se_3 , взятих у молярному співвідношенні 1:1:1. Сплав ділянки AgBiSe_2 - Bi_2Se_3 - BiSe сформовано з Ag та Bi_2Se_3 , взятих у молярному співвідношенні 1:2. Сплав з ділянки AgBiSe_2 - BiSe - Bi сформовано з Ag та BiSe , взятих у молярному співвідношенні 1:4. Рівноважні сплави D , трьох ділянок належать трьом січним концентраційного трикутника (I) проведеним через точку складу срібла та точки сполук AgBiSe_2 , Bi_2Se_3 , BiSe .

Рівняння потенціалоформуючих реакцій срібла із сплавами D зазначених ділянок концентраційного

трикутника (I) в ЕХК мають вигляд:

Для температурної залежності ерс комірок отримані наступні рівняння:

$$\varepsilon_1 = 0.31774 + 0.0921 \cdot 10^{-3} T \text{ (В)}, R^2 = 0.9849, \quad (4)$$

$$\varepsilon_2 = 0.48139 - 0.486 \cdot 10^{-3} T \text{ (В)}, R^2 = 0.9978, \quad (5)$$

$$\varepsilon_3 = -0.061283 + 0.3254 \cdot 10^{-3} T \text{ (В)}, R^2 = 0.9964. \quad (6)$$

Реакції (1) та (3) ендотермічні, а реакція (2) – екзотермічна. Енергії Гіббса реакцій

$$-\Delta G_T = nF\varepsilon(T), \quad (7)$$

у випадку (1), (3) більші, а для (2) менші теплового ефекту $-\Delta H$ в гальванічному елементі на величину ентропійного доданку $T\Delta S$, де $n = 1$, $F = 96487.1$ Кл/моль – валентність потенціалоформуючого іона (Ag^+) та число Фарадея відповідно.

Згідно (1)–(3):

$$\Delta G_{T, (1)} = \Delta G_{T, \text{AgBiSe}_2} - \frac{1}{2} \Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3} - \frac{1}{2} \Delta G_{T, \text{Se}} - \Delta G_{T, \text{Ag}}, \quad (8)$$

$$\Delta G_{T, (2)} = \Delta G_{T, \text{AgBiSe}_2} + \Delta G_{T, \text{BiSe}} - \Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3} - \Delta G_{T, \text{Ag}}, \quad (9)$$

$$\Delta G_{T, (3)} = \Delta G_{T, \text{AgBiSe}_2} + \Delta G_{T, \text{Bi}} - 2\Delta G_{T, \text{BiSe}} - \Delta G_{T, \text{Ag}}, \quad (10)$$

де $\Delta G_{T, \text{AgBiSe}_2, \text{Bi}_2\text{Se}_3, \text{BiSe}}$ – енергії Гіббса процесу утворення β' - AgBiSe_2 , Bi_2Se_3 , BiSe із елементів при температурі T ; $\Delta G_{T, \text{Ag}, \text{Bi}, \text{Se}}$ – доданки $\Delta G_{T, (1)-(3)}$, обумовлені зміною теплоємності елементів при нагріві від 298 К до температури T . Виконані в наближенні $\Delta C_p = \text{const}$ розрахунки вкладів $\Delta G_{T, \text{Ag}, \text{Bi}, \text{Se}}$ в $\Delta G_{T, (1)-(3)}$ становлять $< 0,5$ %. Нехтуючи вкладами змін теплоємностей елементів в значення $\Delta G_{T, (1)-(3)}$ одержимо

$$\Delta G_{T, (1)} = \Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2} - \frac{1}{2} \Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3}, \quad (11)$$

$$\Delta G_{T, (2)} = \Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2} + \Delta G_{T, \text{BiSe}} - \Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3} \quad (12)$$

$$\Delta G_{T, (3)} = \Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2} - 2\Delta G_{T, \text{BiSe}}. \quad (13)$$

В наближенні незначних відмінностей термодинамічних функцій фаз в межуючих трифазних ділянках концентраційного трикутника (I), (11)–(13) утворюють систему лінійних рівнянь з трьома невідомими $\Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2}$, $\Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3}$ та $\Delta G_{T, \text{BiSe}}$. Розв'язком системи рівнянь відносно невідомих параметрів отримано:

$$\Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2} = 4\Delta G_{T, (1)} - 2\Delta G_{T, (2)} - \Delta G_{T, (3)}, \quad (14)$$

$$\Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3} = 6\Delta G_{T, (1)} - 4\Delta G_{T, (2)} - 2\Delta G_{T, (3)}, \quad (15)$$

$$\Delta G_{T, \text{BiSe}} = 2\Delta G_{T, (1)} - \Delta G_{T, (2)} - \Delta G_{T, (3)} \quad (16)$$

Враховуючи (4)–(7), (11)–(13) рівняння (14)–(16) набудуть вигляду

$$\Delta G_{T, \beta'\text{-AgBiSe}_2} = (-35.7 - 97.9 \cdot 10^{-3} T) \text{ кДж/моль}, \quad (17)$$

$$\Delta G_{T, \text{Bi}_2\text{Se}_3} = (-10.1 - 178 \cdot 10^{-3} T) \text{ кДж/моль}, \quad (18)$$

$$\Delta G_{T, \text{BiSe}} = (-20.8 - 33.3 \cdot 10^{-3} T) \text{ кДж/моль}. \quad (19)$$

Рівняння (17)–(19) визначають усереднені по межуючих трифазних ділянках концентраційного трикутника (I) термодинамічні властивості граничних твердих розчинів на основі структурної різновидності низькотемпературної модифікації потрійної фази β' - AgBiSe_2 , фаз Bi_2Se_3 та BiSe в інтервалі температур 535–578 К. Числові значення термодинамічних функцій фаз в стандартному стані внесено в таблицю. В роботі [6] ентальпії $-\Delta H^0$ утворення Bi_2Se_3 та BiSe стехіометричного складу із елементів в стандартних умовах охарактеризовані значенням 140 кДж/моль та 53 кДж/моль відповідно. Отримані в (18), (19) значення ентальпії утворення сполук в стандартних умовах характеризують їх як фази змінного складу.

Таблиця
Значення термодинамічних функцій фаз системи
Ag–Bi–Se

Фаза	p , Па	T , К	$-\Delta G^0$, кДж/моль ($\pm 0,1$)	$-\Delta H^0$, кДж/моль ($\pm 0,1$)	ΔS^0 , Дж/(моль·К) ($\pm 0,5$)
β' - AgBiSe ₂	10 ⁵	535	88,1	35,7	97,9
Bi ₂ Se ₃	10 ⁵	535	105,4	10,1	178
BiSe	10 ⁵	535	38,6	20,8	33,3

залежності енергії Гіббса утворення із елементів граничних твердих розчинів на основі сполук β' -AgBiSe₂, Bi₂Se₃ та BiSe системи Ag–Bi–Se в інтервалі температур 535 - 578 К. В рівняннях враховано експериментальні дані про спосіб поділу субсолідусної частини T - x -простору системи Ag–Bi–Se, зміст потенціалоформуючих реакцій (структурні зміни в AgBiSe₂, властивості подвійних та потрійної сполук як фаз змінного складу), температурну залежність ерс гальванічних елементів. Значення термодинамічних функцій фаз в стандартному стані для інтервалу 535 - 578 К розраховані в наближенні

$$\frac{\partial \Delta H}{\partial T} = \frac{\partial \Delta S}{\partial T} = 0.$$

Висновки

Отримано аналітичні рівняння температурної

Мороз М.В. – к.ф.-м.н., ст. викладач;
Миколайчук О.Г. – к.ф.-м.н., професор;
Прохоренко М.В. – к.ф.-м.н., ст. викладач;
Мороз В.М. – к.ф.-м.н., доцент.

- [1] Физико-химические свойства полупроводниковых веществ. Справочник (Наука, Москва, 1979).
- [2] М. Хансен, К. Андерко, Структуры двойных сплавов (Металлургиздат, Москва, 1962).
- [3] R. Blachnik, B. Gather, J. Less. Common. Metals. 48(2), 205 (1976).
- [4] Н.Х. Абрикосов, В.Ф. Банкина и др., Полупроводниковые соединения, их получение и свойства (Наука, Москва, 1967).
- [5] В.Я. Угай, Введение в химию полупроводников (Высшая школа, Москва, 1965).
- [6] К.С. Mills, Thermodynamic data for inorganic sulphides, selenides and tellurides (Butterworth, London, 1974).
- [7] А.Г. Морачевский, Г.Ф. Воронин, В.А. Гейдерих, И.Б. Куценко, Электрохимические методы исследования в термодинамике металлических систем (Академкнига, Москва, 2003).
- [8] Stoe WinX^{POW}, version 2.21, Stoe & Cie GmbH, Darmstadt, (2007).
- [9] W. Kraus, G. Nolze. PowderCell for Windows (version 2.3). Berlin: Federal Institute for Materials Research and Testing, (1999).
- [10] А. Верма, П. Кришна, Полиморфизм и политипизм в кристаллах (Мир, Москва, 1969).

M.V. Moroz¹, O.G. Mykolaychuk², M.V. Prokhorenko³, V.M. Moroz¹

Thermodynamic Properties of Intermediate Phases of the Ag–Bi–Se System in the Temperature Range 535–578 K

¹Department of physics National University of Water Management and Nature Resources Use,
11, Soborna Str., Rivne, 33000, e-mail: riv018@i.ua

²Department for metal physics Ivan Franko National University,
8a, Kyryla and Mefodiya Str., Lviv, 79005

³Department of cartography and geospatial modeling Lviv Polytechnic National University,
12, Stepana Bandery Str, Lviv, 79013

In the galvanic elements C|Ag|AgI|glass Ag₂GeS₃|D|C (C – current electrodes, D – heterophase alloys of the Ag–Bi–Se system, AgI|glass Ag₂GeS₃ – two layer membrane with pure ionic (Ag⁺) conductivity) synthesis Ag with heterophase alloys of system was exercise. Data on the emf temperature dependence of galvanic elements are used to calculate the values of thermodynamic function of β' -AgBiSe₂, Bi₂Se₃ and BiSe phases in the temperature range 535–578 K.